

УДК 322:2–67

**РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В КОНТЕКСТІ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ
В АНЕКСОВАНОМУ КРИМУ**

**RELIGIOUS PROCESSES IN THE CONTEXT
OF SOCIAL POLITICAL SITUATION IN THE
ANEXOUO CRIMEA**

Бокоч В. М.,

кандидат політичних наук, докторант
кафедри міжнародної політики, Ужгородський
національний університет (Ужгород, Україна),
e-mail: ocean222@ukr.net

Bokoch V. M.,

candidate of political science, doctoral student of
the department of international politics Uzhgorod
National University (Uzhgorod, Ukraine),
e-mail: ocean222@ukr.net

Аналізуються причини та наслідки російської релігійної політики в анексованому Криму. Робиться висновок, що повноцінне забезпечення прав людини, зокрема її на свободу совісті і віросповідання, можливе в Криму за умови його повернення Україні.

Ключові слова: Крим, анексія, політика, суспільно-політичні процеси, релігія, релігійна ситуація, релігійні організації.

The causes and consequences of Russian religious policy in the annexed Crimea are analyzed. It is concluded that full-fledged human rights, including freedom of conscience and religion in the Crimea, are possible provided that it is returned to Ukraine.

Keywords: Crimea, annexation, politics, social and political processes, religion, religious situation, religious organizations.

Постановка проблеми. Суспільно-політичні події і процеси, що відбувалися в Україні наприкінці 2013 – початку 2014 рр. (Майдан, політична криза, втеча з країни Президента України В. Януковича, Голови Служби безпеки України, міністрів внутрішніх справ та оборони), призвели до нестабільності в державі. Скориставшись складною ситуацією, Росія почала втілювати у життя плани, які давно виношувала: розчленування України та захоплення її територій. Першим кроком на цьому шляху було проведення військової операції з відторгнення Криму від України і включення його до складу Російської Федерації.

Анексія Кримського півострова вплинула на різні сфери його суспільного життя, включаючи й релігійно-церковну. Внаслідок впровадження російської політики в анексованому Криму релігійна ситуація на його території значно погіршилася, зменшилися можливості для задоволення віруючими релігійних потреб. Оскільки Україна не втрачає надій на повернення Криму, наукове осмислення релігійних процесів, що відбуваються на його території, зберігає свою актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спроби аналізу релігійних процесів, що відбувалися в анексованому Криму, робилися вітчизняними дослідниками М. Васніним, Т. Калениченко-Мухоморовою, Я. Назаром, Н. Поліщуком, Я. Степанковською, М. Якубовичем та ін. До їх осмислення долучалися також представники релігійних організацій, серед яких архієпископ

Української православної церкви Київського патріархату Євстратій (Зоря), муфтії Духовного управління мусульман України «Умма» Саїд Ісмаїлов, протестантський пастор А. Калюжний та ін. Однак наявним доробкам нерідко бракує політичних висновків та узагальнень щодо розвитку релігійних процесів в анексованому Криму.

Метою статті є аналіз релігійних процесів в контексті суспільно-політичної ситуації в анексованому Криму.

Виклад основного матеріалу. Перебуваючи до березня 2014 р. у складі незалежної України, Крим являв собою конфесійно багатоманітний регіон з розгалуженою релігійною мережею, де були створені необхідні умови для повноцінного забезпечення свободи совісті і віросповідання. Станом на 1 січня 2014 р. у Криму було 2083 релігійних організації, діяльність яких забезпечувалася 1282 служителями культури. На півострові діяли 6 монастирів, 9 духовних навчальних закладів, 491 недільна школа, релігійно-церковне життя висвітлювали 13 періодичних видань [1].

Після анексії Криму відразу була запроваджена обов'язкова перереєстрація релігійних організацій за російським законодавством. Основна її мета полягала у тому, щоб змусити їх, їхніх священників і послідовників визнати Крим територією Росії, приймати російське громадянство, забезпечити функціонування релігійних структур у російському правовому полі, підпорядкувати російським релігійним центрам. Процедура перереєстрації релігійних організацій у Криму лише зовні виглядала як релігійна, хоча насправді з самого початку мала чітку політичну спрямованість. По суті вона була перевіркою релігійних організацій на їх лояльність до російської влади в Криму. Як зазначає О.Гордєєв, «російську владу зовсім не цікавить релігійний підтекст церков, її цікавить тільки політична позиція» [2]. Релігійні організації, які не перереєструвалися, втрачали статус юридичної особи, позбавлялися можливості здійснення релігійної діяльності, що породжувало чимало проблем з їхньою власністю, з використання культурних приміщень і майна, ускладнювало ведення фінансово-господарської діяльності на території Криму. Крім того, вони не могли на постійній основі користуватися послугами священників-іноземців, які змушені були здійснювати релігійну діяльність лише шляхом ротації, так як термін їхнього перебування на півострові обмежувався 90 днями.

Оскільки українське законодавство про релігію та церкву є демократичнішим, ніж російське, перереєстрація релігійних організацій в Криму звужувала права і свободи віруючих, які вони мали в Україні.

Особливістю російської релігійної політики полягало в тому, що замість неухильного дотримання принципу рівності релігій, який утверджувався в Україні впродовж її незалежного існування, в Криму почало впроваджуватися вибіркоче ставлення до різних конфесій. В той час, коли чимало релігій

піддавалися утискам і переслідуванням, структури Української православної церкви, яка перебуває в юрисдикції Московського патріархату, отримали статус привілейованих. За свою проросійську позицію, визнання законною окупацію півострова, співпрацю з російською владою ієрархи та священнослужителі Кримської єпархії Української православної церкви отримали привілейований статус.

Натомість чимало проблем із забезпеченням права на свободу совісті і віросповідання виникло у корінного народу півострова – кримських татар. Оскільки у їх суспільному бутті етнонаціональні проблеми тісно перепліталися з релігійними, важливим чинником формування і збереження їхньої національної ідентичності, засобом духовно-культурного відродження після повернення з депортації було мусульманство.

Спроби масово повернути кримських татар на бік нової влади очікуваних результатів не дали. Більшість із них не визнавала результатів «референдуму», засуджувала російську агресію в Криму, виступала за його повернення Україні. Саме опозиційність значної частини кримських татар до російської влади стала однією із головних причин їх утисків, арештів, викрадень і навіть вбивств. Громадські активісти з числа кримських татар незаконно звинувачувалися у належності до «терористичних» організацій, здійсненні «екстремістської» діяльності, зберіганні зброї, наркотиків, забороненої літератури, тощо. Зокрема, через активну проукраїнську позицію, відстоювання національних інтересів кримських татар окупаційною владою були звинувачені у екстремізмі лідери кримськотатарського народу Мустафа Джемільєв та Рефат Чубаров, проти яких порушено кримінальні справи та заборонено в'їзд до Криму терміном на 5 років.

Значних нападок окупаційної влади Криму зазнав вищий представницький орган кримськотатарського народу Меджліс, який з часу повернення кримських татар на історичну батьківщину здійснював діяльність, спрямовану на подолання наслідків їх геноциду, відновлення прав та національно-культурне самовизначення, відродження та розвиток їх релігійного життя. Оскільки під час підготовки та проведення «референдуму» в Криму Меджліс чинив йому грандіозний спротив, російська влада взяла курс на його поетапну ліквідацію: спочатку було призупинено його діяльність, потім – включено до переліку громадських організацій і релігійних об'єднань, існування яких припинено у зв'язку із здійсненням ними «екстремістської» діяльності, ще згодом – повністю заборонено. Проте Міжнародний суд ООН зобов'язав Російську Федерацію «утриматися від обмежень щодо кримських татар на представництво власних інтересів, включно з поновленням діяльності Меджлісу» [3].

Незважаючи на використання різноманітних способів, методів та засобів, російська влада так і не домоглася масового повернення кримських татар на свій бік. Більшість із них нову владу в

Криму не визнала, на співпрацю з нею не йшла, хоча серед них були й такі, що до окупаційної влади в Криму ставилися лояльно. Це призвело до політичного розмежування кримськотатарського народу: одна його частина зайняла проросійські позиції, інша – залишилася на проукраїнських.

Різні політичні орієнтації кримських татар поглибили їх релігійні розмежування, наслідком яких стало утворення провладних і опозиційних до нової влади духовних центрів, між якими спостерігалось внутрішнє протистояння.

Духовне управління мусульман Криму, під впливом якого знаходилася значна частина кримських татар–мусульман, перереєструвавшись за російським законодавством під назвою «Духовне управління мусульман Криму і Севастополя», почало налагоджувати відносини з новою кримською владою, а також з російськими мусульманськими релігійними центрами.

Інший керівний мусульманський осередок на півострові – Центральне духовне управління мусульман Криму – Таврійський муфтіят теж зайняв проросійську позицію і припинив стосунки з українськими мусульманами. Своєю діяльністю він сприяв посиленню впливу російської влади на кримських татар, їх входженню до російських релігійних структур. За словами Мустафи Джемільєва, Таврійський муфтіят опинився «в повному підпорядкуванні окупантові... і не відображає сподівань і думок мусульман Криму» [4]. Муфтіят Духовного управління мусульман України «Умма» Саїд Ісмаїлов, теж вважає, що Таврійський муфтіят – це «проросійський мусульманський проект у Криму» [5].

Репресії, утиски, переслідування проукраїнськи орієнтованих кримських татар, що здійснювалися російською окупаційною владою, змушували їх до міграції на материкову Україну. В місцях нового поселення в різних регіонах України перед ними серйозно постало питання збереження своєї національної ідентичності, однією із важливих складових якої є мусульманська релігія.

У зв'язку з постійним тиском окупаційної влади на кримських татар–мусульман, виїздом їх значної частини за межі півострова, орієнтацією існуючих у Криму мусульманських духовних управлінь на російські структури, відмежуванням від своїх послідовників на підконтрольних Україні територіях постало питання про створення духовного центру, який об'єднував би проукраїнських кримських мусульман, відображав і захищав би їхні інтереси. 19 листопада 2016 р. за ініціативи координаційної ради Світового конгресу кримських татар на з'їзді у Києві був утворений новий мусульманський духовний центр – Кримський муфтіят.

Розуміючи, що будь-який розкол значно послаблює рух кримських татар за свої права, російська влада спрямовувала свою політику на подальше їх релігійне розмежування, загострення відносин з мусульманами материкової України. Як зазначає муфтіят Духовного управління мусульман України «УММА» Саїд Ісмаїлов, «в Криму

релігійне питання кримських татар лежить у політичній площині» [5].

Крім кримських мусульман чимало проблем в анексованому Криму мають віруючі інших релігій, насамперед ті, що мають проукраїнську орієнтацію. З перших днів окупації Криму у досить скрутному становищі опинилась Українська православна церква Київського патріархату. Священники та миряни цієї церкви звинувачувалися владою у допомозі «київській хунті, фашистам та бандерівцям» та «екстремістській діяльності». Вони піддавалися утискам і переслідуванням, у них відбиралися храми, інші культові приміщення. За словами керівника прес-центру цієї церкви архієпископа Євстратія, «вже сама приналежність до Київського патріархату в окупованому Криму дає підстави почуватися в небезпеці» [6].

Підтвердженням упередженого ставлення кримської влади до української церкви було безпідставне затримання 3 березня 2019 р. поліцією Криму архієпископа Кримського і Сімферопольського Православної церкви України Климента. У зв'язку з цим затриманням МЗС України висловило протест Росії, на цей інцидент зреагувало також посольство США в Україні.

Через невизнання російського статусу Криму, проукраїнські позиції Української православної церкви Київського патріархату значно ускладнилися питання з її перереєстрацією. Зокрема, російська влада пропонувала структурам цієї церкви реєструватися незалежними православними релігійними організаціями, розриваючи в такий спосіб їх зв'язок із Київським патріархатом. Дискримінаційна політика щодо Української православної церкви Київського патріархату призвела до значного звуження її мережі і впливу на півострові. Якщо у 2014 р., в Криму діяла 41 зареєстрована релігійна громада цієї церкви, то у 2015 р. їх лишилося лише 9 [6].

Однак, незважаючи на складну релігійну ситуацію, значне зменшення кількості парафій, постійний тиск влади, ця церква намагалася утриматися в Криму і в міру можливостей задовольняти релігійні потреби своїх прихильників. Більше того, храми цієї церкви на півострові стали не лише релігійними, а й національними осередками, де звучала українська мова, проводилися молитви за Україну, зберігалися українські народні традиції. Як зазначав архієпископ Климент, «церква стала єдиним оплотом українства в Криму» [7]. Предстоятель новоствореної Православної церкви України митрополит Київський і всієї України Епіфаній висловив надію, що об'єднання українських церков сприятиме поверненню Криму Україні [8].

Після анексії Криму перед загрозою свого подальшого існування на півострові опинилася й Українська греко-католицька церква. Її священнослужителі та миряни уже з перших днів окупації були визнані владою «радикальними націоналістами» і «розкольникми», вони зазнали нападок, погроз, залякувань, незаконних затримань та арештів. Тим самим було створено

атмосферу, в якій греко-католицькому духовенству стало небезпечно перебувати і здійснювати свою діяльність в Криму, що змушувало їх до виїзду за межі півострова. Через це духовне обслуговування місцевих парафій цієї церкви значно ускладнилося і здійснювалося не на постійній основі, як раніше, а шляхом ротації священнослужителів.

У цій ситуації Українська греко-католицька церква в Криму мала зробити свідомий вибір: перереєструватися за російським законодавством чи бути забороненою. З метою забезпечення подальшого існування греко-католицизму на півострові ця церква обрала для себе шлях перереєстрації. Як зазначив її Глава архієпископ Святослав, «за всяку ціну ми намагаємося утримати свої позиції і не дати нікому нагоди сказати, що ми саморозпустилися чи самоліквідувалися» [9]. Російська влада тривалий час зволікала з реєстрацією громад цієї церкви, ставила вимоги щодо зміни її назви. У розв'язанні своїх проблем у Криму українські греко-католики спиралися на підтримку Ватикану. І хоча останнім часом з'явилася тенденція до послаблення тиску окупаційної влади на Українську греко-католицьку церкву, упереджене ставлення до неї все ще зберігається.

У скрутне становище в окупованому Криму потрапили й священнослужителі та віруючі Римо-католицької церкви. Ситуація, в якій опинилися громади цієї церкви, теж змушувала її духовенство або приймати російське громадянство і здійснювати перереєстрацію своїх структур, або залишати півострів. Проблеми римо-католицизму на півострові вдалося врегулювати з допомогою Ватикану.

З аналогічними проблемами в Криму зіткнулися й українські протестанти. Окупаційна влада теж змушувала їх до перереєстрації, умовами якої був вихід створених ними громад з-під юрисдикції українських духовних центрів і підпорядкування російським структурам. На думку старшого єпископа Церкви християн віри євангельської України М. Паночка, «перереєстрація – це спроба духовно відрізати усі кримські громади від України» [10].

Протестантські центри в Росії теж не приховували намірів щодо підпорядкування собі громад, що діяли у Криму. Зокрема, майже з самого початку окупації півострова російські баптисти докладали зусиль до переходу своїх кримських одновірців в підлеглість Російському союзу євангельських християн-баптистів. Уже через рік після окупації Криму із 39 кримських баптистських громад 28 зареєструвалися під опікою цього російського союзу і лише 11 громад залишилися у складі Всеукраїнського союзу євангельських християн-баптистів [11]. Російський об'єднаний союз християн віри євангельської прийняв рішення про створення в Криму свого окремого єпархіального управління.

Демократизація та суспільно-політичні перетворення в незалежній Україні сприяли відродженню та динамічному розвитку іудаїзму в

Криму. Однак після окупації півострова іудейські громади також опинилися у складному становищі.

Релігійна ситуація в анексованому Криму постійно викликала стурбованість органів державної влади України. Зокрема, Департамент у справах релігій і національностей Міністерства культури України неодноразово виступав із заявами, у яких рішуче засуджував порушення права на свободу совісті і віросповідання в Криму, а також звертався до міжнародних організацій з проханням захистити релігійні організації, священників та віруючих від переслідувань.

Цілеспрямовані масштабні порушення прав людини, релігійних свобод в анексованому Криму викликали осуд міжнародного співтовариства. Ці питання розглядалися на засіданні Ради Безпеки ООН, де ситуація з правами людини в анексованому Криму була визнана «критичною». Американська комісія з релігійної свободи у своїй доповіді за 2016 р. на основі моніторингу становища релігії в анексованому Криму зарахувала Росію до «найжорстокіших порушників свободи віросповідання в світі», рекомендувала уряду віднести її до категорії країн, що «викликають особливе занепокоєння», і на найвищому рівні чинити на неї тиск з метою надання можливості віруючим сповідувати свою релігію [12]. Комітет міністрів Ради Європи, розглядаючи питання про дотримання прав людини в анексованому Криму, теж вказував на його «найбільшу негативну динаміку», яка пов'язана із «заборонаю таких прав, як свобода волевиявлення, свобода зібрання, свобода віросповідання та релігійної належності, а також репресії щодо національних меншин» [13].

Однак російські владні структури на подібні заяви та заклики українських і зарубіжних офіційних органів та громадськості щодо порушення прав людини і релігійних свобод в Криму не реагували.

Висновки. Таким чином, анексія Криму та впровадження російської релігійної політики значно ускладнили загальну релігійну ситуацію на півострові. Свобода совісті і віросповідання в окупованому Криму грубо порушуються. Серед релігійних організацій, що існують на півострові, нормальні умови для ведення релігійної діяльності та задоволення релігійних потреб віруючих мають лише православні структури, що знаходяться в юрисдикції Московського патріархату, інші через свої політичні орієнтації, особливо проукраїнські позиції, мають чимало проблем. Довкола них, їхніх священнослужителів і віруючих штучно створюється атмосфера недовіри і нетерпимості, здійснюються їх переслідування та дискримінація, спрямовані на витіснення з території півострова. Внаслідок цього подальше існування багатьох релігійних організацій в Криму опинилося під загрозою.

З часу анексії Криму релігійні процеси на півострові відбувалися під значним політичним впливом. Російська влада домагалася усунення будь-якої політичної чи релігійної опозиції, повного підпорядкування населення півострова

Росії, а віруючих – російським релігійним структурам. І хоча проукраїнським церквам і релігійним організаціям в Криму важко протистояти російській владі, вони шукають шляхи і засоби виживання в умовах окупації, вірять у повернення півострова Україні та відновлення повноцінного релігійно–церковного життя.

Порівняльний аналіз релігійних процесів на материковій Україні та в окупованому Криму зберігатиме актуальність аж до повної деокупації півострова.

Список використаних джерел

1. 'Про річну статистичну звітність з питань державно–конфесійних відносин в Україні за 2013 рік', *Міністерство культури України. Офіційний сайт*. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244950598&cat_id=244950594 (дата звернення 4.04.2014).
2. 'О религиозных организациях в Крыму', *LB.ua*. URL: https://lb.ua/blog/dictaphone/346025_religioznih_organizatsiyah_krimu.html (дата звернення 25.09.2016).
3. 'Суд ООН зобов'язав РФ відновити Меджліс та припинити дискримінацію'. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/04/19/7141684/> (дата звернення 25.04.2017).
4. 'Муфтіат Криму створять на материковій частині України – М. Джемільєв', *UNN*. URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/62122/ (дата звернення 28.01.2016).
5. 'Муфтії Саїд Ісмагілов: Росія створила в Криму паралельне духовне об'єднання мусульман, щоб взяти під контроль кримських татар', *iPress.ua*. URL: http://ipress.ua/articles/muftiy_said_ismagilov_shchob_vzyaty_pid_kontrol_krymskyh_tatar_rosiya_stvoryla_v_krymu_paralelne_duhovne_obiednannya_musulman_99963.html (дата звернення 5.01.2015).
6. Степанковська, Я. 'Як українським церквам у Криму вдається залишатися українськими', *PICV*. URL: http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/62196/ (дата звернення 15.02.2016).
7. 'Украинская православная церковь КП в Крыму: чего опасаться прихожанам', *Релігія в Україні*. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/35308-ukrainskaya-pravoslavnaya-cerkov-kp-v-krymu-chemo-opasatsya-prixozhanam.html (дата звернення 25.01.2017).
8. 'Крим і Донбас повернуться до України: Епіфаній розповів, як об'єднання церков вдарить по Путіну', *24 канал*. URL: https://24tv.ua/ukrayina_tag1119 (дата звернення 5.02.2019).
9. 'УГКЦ в анексованому Криму прийняла виклик: змагається за реєстрацію', *PICV*. URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/catholics/ugcc/62865/ (дата звернення 10.04.2016).
10. Калениченко–Мухоморова, Т. 'Новий екстремізм – про утиски віросповідань в Криму та Донбасі', *PICV*. URL: <http://risu.org.ua/ua/index/exclusive/reportage/58324/> (дата звернення 11.12.2014).
11. 'Часть крымских баптистов перешла под крыло российского союза', *PICV*. URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/protestants/evangelical_christians_baptists/60492 (дата звернення 21.07.2015).
12. 'Звіт про релігійну свободу в Криму', *Коротко.CRIMEA.SOS*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/zvit-pro-religiynu-svobodu-v-krimu-korotko/> (дата звернення 15.04.2017).
13. 'Комітет міністрів Ради Європи: ситуація в Криму суттєво погіршилася', *Українська правда*. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/04/28/7107053/> (дата звернення 20.05.2016).

References

1. 'Pro richnu statystychnu zvitnist' z pytan' derzhavno–konfesiynih vidnosyn v Ukraini za 2013 rik (On Annual Statistical Reporting on State-Confessional Relations in Ukraine for 2013)', *Ministerstvo kul'tury Ukrainy. Oficijnyj sajт*. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244950598&cat_id=244950594 (data zvernennja 4.04.2014).

2. 'O religioznych organizacijah v Krymu (About religious organizations in Crimea)', *LB.ua*. URL: https://lb.ua/blog/dictaphone/346025_religioznych_organizatsiyah_krimu.html (data zvernennja 25.09.2016).

3. 'Sud OON zobov'jazav RF vidnovyty Medzhlis ta pryprynyty dyskryminaciju (The United Nations Court ordered the RF to reinstate the Mejlis and stop discrimination)', *Ukrai'ns'ka pravda*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/04/19/7141684/> (data zvernennja 25.04.2017).

4. 'Muftijat Krymu stvorjat' na materykovij chastyni Ukrai'ny – M. Dzhemiljev (Muftiyat of Crimea will be created on the mainland of Ukraine – M. Dzhemilev)', *UNN*. URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/62122/ (data zvernennja 28.01.2016).

5. 'Muftij Sai'd Ismagilov: Rosija stvorila v Krymu paralel'ne duhovne ob'jednannja musul'man, shhob vzjaty pid kontrol' kryms'kyh tatar (Mufti Said Ismagilov: Russia has created a parallel spiritual association of Muslims in Crimea to take control of the Crimean Tatars)', *iPress.ua*. URL: http://ipress.ua/articles/muftiy_said_ismagilov_shhob_vzyaty_pid_kontrol_krymskyh_tatar_rosiya_stvorila_v_krymu_paralelne_duhovne_obiednannya_musulman_99963.html (data zvernennja 5.01.2015).

6. Stepankovs'ka, Ja. 'Jak ukrai'ns'kym cerkvam u Krymu vdajet'sja zalyshatysja ukrai'ns'kymy (How Ukrainian churches in the Crimea manage to remain Ukrainian)', *RISU*. URL: http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/62196/ (data zvernennja 15.02.2016).

7. 'Ukrainskaja pravoslavnaja cerkov' KP v Krymu: chego opasat'sja prihozhanam (Ukrainian Orthodox Church KP in Crimea: why should the parishioners fear)', *Religija v Ukrai'ni*. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/35308-ukrainskaya-pravoslavnaya-cerkov-kp-v-krymu-chego-opasatsya-prihozhanam.html (data zvernennja 25.01.2017).

8. 'Krym i Donbas povernut'sja do Ukrai'ny: Epifanij rozpoviv, jak ob'jednannja cerkov vdaryt' po Putinu (Crimea and Donbass will return to Ukraine: Epiphany tells how church unification will strike on Putin)', *24 kanal*. URL: https://24tv.ua/ukrayina_tag1119 (data zvernennja 5.02.2019).

9. 'UGKC v aneksovanomu Krymu pryjnjala vyklyk: zmagajet'sja za rejestraciju (The UGCC in the annexed Crimea has accepted the challenge: competes for registration)', *RISU*. URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/catholics/ugcc/62865/ (data zvernennja 10.04.2016).

10. Kalenychenko–Muhomorova, T. 'Novyj ekstremizm – pro utysky virospovidan' v Krymu ta Donbasi (New extremism – about oppression of religious beliefs in the Crimea and Donbass)', *RISU*. URL: <http://risu.org.ua/ua/index/exclusive/reportage/58324/> (data zvernennja 11.12.2014).

11. 'Chast' krymskikh baptistov pereshla pod krylo rossijskogo sojuza (Part of the Crimean Baptists passed under the wing of the Russian Union)', *RISU*. URL: http://risu.org.ua/ru/index/all_news/protestants/evangelical_christians_baptists/60492 (data zvernennja 21.07.2015).

12. 'Zvit pro religijnu svobodu v Krymu (Report on religious freedom in the Crimea)', *Korotko.CRIMEA.SOS*. URL: [news/zvit-pro-religijnu-svobodu-v-krymu-korotko/](https://www.korotko.com.ua/news/zvit-pro-religijnu-svobodu-v-krymu-korotko/) (data zvernennja 15.04.2017).

13. 'Komitet ministriv Rady Jevropy: situacija v Krymu suttjevo pogirshylasja (Committee of Ministers of the Council of Europe: the situation in the Crimea has deteriorated significantly)', *Ukrai'ns'ka pravda*. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/04/28/7107053/> (data zvernennja 20.05.2016).

* * *